TAD, C. 34/ S. 58, 2015, s.507-522

Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri

Marriage And Funeral Traditions In Turkic Cultural Environment According To Chinese Sources

Gökçen KAPUSUZOĞLU[*]

Öz

Tarih boyunca Orta Asya'da Türkler, Çinliler ve diğer pek çok kavim iç içe yaşamış ve pek çok konuda birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bu etkileşim kimi davranışlarını aynı kılarken, kimilerinde ise önemli farklılıklar meydana getirmiştir. İnsanlar için, evlilik ve ölüm iki doğal olgudur. Orta Asya halklarının bu iki olguya atfettiği anlam geleneksel uygulamalarından anlaşılmaktadır. Üçüncü yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar olan Çin kaynakları temel alınarak hazırlanan bu çalışmada Orta Asya Türk kültür çevresinde yaşayan çeşitli kavimlerin evlenme ve cenaze geleneklerinin benzer ve farklı yönleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Çin kaynakları, Göktürkler, Evlilik, Cenaze, Gelenek.*

Abstract

Throughout history, Turks, Chinese and many other tribes lived together in the Middle Asia and they influenced each other on different aspects. This interaction created similarities and also caused some clear differences among the people. In this content, marriage and death are two important phenomena of humankind. And the meaning attributed to these two notions can be seen from their customs and practices performed by Inner Asian Turks. In this study, Chinese sources dated from 3rd to 6th centuries are used as basic sources and Middle Asia residents' similar and different views on marriage and funeral practices are dealt with.

Key words: *Chinese Sources, Gokturks, Marriage, Funeral, Tradition.*

[*] *Arş. Gör., A.Ü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Sinoloji A.B.D. kapusuzoglu@ankara.edu.tr*

Giriş

Orta Asya'da yaşayan konargöçer halkların tamamı, birbirleriyle ve aynı bölgede yerleşik olarak hüküm süren Çinlilerle sürekli etkileşim içinde olmuşlardır. Bu etkileşimin kaynağı, sık yaşanan savaşlara rağmen çağlar boyunca göç, evlilik ve ticaret gibi farklı alanlardan beslendiği için derinlere kök salmıştır. Farklı milletlerin birbirleriyle ve Çinlilerle olan etkileşimleri Çin kaynaklarına kaydedilmiş ve bugünlere ulaşması sağlanmıştır. Türk tarihine dair kıymetli bilgiler barındıran bu külliyat, yıllar süren yöntemli ve disiplinli çalışmaların ürünüdür.[1] 2000 yıllık kesintisiz birikim, aynı tarih yazım üslubunu takip etmesiyle de göz alıcıdır.[2]

Bu makalede resmi tarih külliyatı bulunan başlıca kaynaklardan; Bei Shi[3] 北史 (Kuzey Hanedanları Tarihi), Zhou Shu[4] 周書 (Zhou Hanedanı Kayıtları), Sui Shu[5] 随書 (Sui Hanedanı Kayıtları) ve Jiu Tang Shu'dan[6] 舊

[1] Araştırmacılar tarafından sıkça dile getirilen Türk tarihine dair bilgiler edindiğimiz "Çin kaynaklarını" kısaca açıklamak gerekirse: 24 Tarih adıyla bilinen eserler, Çin'deki hanedanlar tarihini anlatan toplam 24 adet tarih kitabından oluşmaktadır. M.Ö. 2500 yılından Ming hanedanının sonu olan 1644 yılına kadar olan zaman dilimini kapsamaktadırlar. Toplamda 3213 rulo ve 40 milyon imden meydana gelmişlerdir. 1921 yılında dönemin Çin Başbakanı'nın emriyle Yeni Yuan Hanedanı kayıtları 新元史, daha sonra da Qing Hanedanı kayıtları 清史稿 bu külliyata dahil edilmiş ve adı 26 tarih olarak değiştirilmiştir. www.baidu.com G.T. 27.06.2015

[2] Bu makalenin yazılmasına öncülük eden ve bütün sorularıma sabırla cevap vererek desteğini esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Gürhan Kırilen hocama teşekkür ederim.

[3] Bei Shi, Li Dashi 李大师 tarafından kaleme alınmış, ancak yazar eserini sonlandıramadan ölmüş ve oğlu Li Yanshou 李延寿 onun emanetini devralarak eseri tamamlamıştır. Çin'in parçalanma dönemlerinden biri olan Kuzey Güney Hanedanları 南北朝 çağındaki, Kuzey Hanedanlarının 386-618 yılları arasındaki tarihî olaylarını kapsayan eser, toplam 100 ciltten oluşmaktadır. 99. Ciltte yer alan Göktürkler/Tölesler bölümünde; Türkler, türeyiş efsaneleri, âdetleri ve dönemin Çin-Türk ilişkileri hakkında değerli bilgiler verilmektedir. Karmaşık bir tarihsel sürecin derli toplu anlatısının bulunduğu bir derleme olmasının yanında, içerisinde Türklere ayrılmış bir monografi olması da eseri değerli kılmaktadır.

[4] Zhou Shu, Tang Dönemi tarihçilerinden Linghu Defen 令狐德棻 (583-666) tarafından kaleme alınmıştır. Sekiz cildi hanedan kayıtları, 42 cildi biyografiler olmak üzere toplam 50 ciltten oluşan eserde, Kuzey Zhou Hanedanının 557-581 yıllarındaki tarihî olayları kaydedilmiştir. Konumu itibariyle konargöçer kavimlerle yakın temasta bulunan Kuzey Zhou Hanedanının bakış açısıyla yazılan eser, aynı zamanda Zhou halkının Tabgaç mirasına sahip olması sebebiyle de önem arz etmektedir.

[5] Sui Shu, beş cildi hanedan kayıtları, 50 cildi biyografiler ve on cildi diğer kayıtlar olmak üzere toplam 85 ciltten oluşmaktadır. Eserin tek bir yazarı yoktur, pek çok kişi bir araya gelerek tamamlamışlardır. Dağılmış ve parçalanmış bir durumda olan Çin'i, Han Hanedanından sonra kısa süreliğine de olsa tekrar bir araya getiren ve ayakta tutan Sui Hanedanı döneminde yazılmıştır. Eser bu dönemde Göktürklerle yakın temaslar kurulması sebebiyle kayda değer niteliktedir.

[6] Jiu Tang Shu, Liu Xu 刘昫 tarafından kaleme alınmıştır. Tang Hanedanı dönemi tarihî olaylarını anlatan eser; 20 cildi hanedan kayıtları, 150 cildi biyografiler, 30 cildi diğer

唐書 (Eski Tang Kayıtları) yararlandık. Bei Shi, Sui Shu ve Zhou Shu aynı yıllarda kitaplaştırıldığı için üçünü temel almaya çalıştık. Bunlara ek olarak; San Guo Zhi 三國志 (Üç Devlet Kayıtları), Wei Shu 魏書 (Wei Hanedanı Kayıtları) ve Song Shu 宋書 (Song Hanedanı Kayıtları) gibi kaynaklardaki farklı bilgilerden de yararlandık. [7]

Çin kaynaklarının Türkler ve akraba kavimler hakkındaki tarih yazıcılığı yalnızca askerî ve siyasi alanlarla sınırlı kalmamış, bu kavimlerin gelenek ve görenekleri de detaylı şekilde kaydedilmiştir. Konargöçer bir toplum olan ve Gök Tanrı'ya inanan Göktürklerin ve onlara komşu olan halkların âdet ve gelenekleri elbette yerleşik toplumlardan çok farklıdır. Bunun yanında konargöçer kavimler arasında da uygulama ve merasimlerdeki çeşitlilik göze çarpmaktadır.

Evlilik ve ölüm iki farklı olgu, aynı zamanda insanların bir araya gelmelerine vesile olan iki tür imkândır. Bir araya gelişlere, toplumsallaşmaya vesile olan vazife ve uygulamalar, toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Bu çalışmada yukarıda sözü edilen kaynaklar temel alınarak, eski Türk kültür çevresinde evlenme ve cenaze gelenekleri ele alınacak ve Çin kaynaklarındaki bilgiler uyarınca bir tasnif denemesi yapılacaktır.

1. Cenaze Gelenekleri

Çin kaynaklarında, cenaze ve evlilikle ilgili çeşitli kavimlere ait anlatılarda, bilgiler çoğunlukla aynı paragraf içinde geçmektedir. *Kuzey Hanedanları Tarihi'*nin Türkler bölümünde ise bu iki olgu, aynı cümlede karşımıza çıkmaktadır. Göktürklerde cenaze töreni yapıldığı gün (küllerin gömüldüğü gün) "kadın erkek herkes resmî kıyafetler giyerek toplanır; orada bir erkek eğer bir kıza âşık olursa aracıyla kıza haber gönderir, anne ve babalar bu duruma karışmaz."[8] *Kuzey Hanedanları Tarihi*'nde geçen bu birkaç cümlede görüldüğü üzere konargöçer halklarda ölüm ve evlilik iç içe geçmiş, birbirini tamamlayan olgulardır. Önemli kişilerin cenaze törenleri

---

kayıtlar olmak üzere toplam 200 ciltten oluşmaktadır. Göktürk tarihinin ortalarından sonuna değin hüküm süren Tang Hanedanı döneminde yazılan eser, Çin ve Göktürkler arasında en fazla etkileşim olan dönem olması sebebiyle temel alınması gereken eserlerdendir.

7 in Kaynakları hakkında detaylı bir çalışma için bakınız; Sema Orsoy, "Çin'in Resmi Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler", Türkler Cilt 1, *Yeni Türkiye Yayınları*, 2002, s. 554-572.

8 İlgili kısmın Çincesi:"… 是日也，男女咸盛 服飾，會於葬所，男有悅愛於女者，歸即遣人聘問，其父母多不違也" Li Yanshou 李延寿, *Bei Shi 北史(Kuzey Hanedanları Tarihi)*, Zhonghua Shuju, Pekin 1988, s. 3288. Aksi belirtilmediği takdirde bu makaledeki çeviriler şahsıma aittir.

farklı boy ve obalardan gençlerin tanışma vesilesi olmaktadır. Bu sebeple bir bütün haline gelmiş bu iki olgu, bu çalışmada birbirinden ayrılmadan ele alınmıştır.

Ölüm şüphesiz yalnızca ruhun bedeni terk ettiği an değildir.[9] Pek çok şeyi içinde barındırır. Tanrı'yı, doğumu, ruhları, kıyameti hatta insanlık tarihinin bir bölümünü oluşturduğu söylenebilir.[10] Kendi tarihinin bir parçası olan bu gerçekliği değiştiremeyen insanoğlu, ölüm kavramına yüklediği anlamlarla farklı cenaze gelenekleri geliştirmiştir. Tarihte her kabile, her boy, her topluluk kendi geleneklerini meydana getirmişlerdir. Bu geleneklerin benimsenmesi halkların yaşadıkları çevre, geçimlerini sağladıkları iş kolu (tarım, hayvancılık, avcılık, ticaret), dinî inançları ve bunu yaşayış biçimlerine göre değişiklik göstermiştir.

Eski çağlarda -her ne kadar tamamı Türkler ve onlara komşu halkların gelenekleri arasında olmasa da- farklı pek çok cenaze ritüeli vardır. Gömmek, yakmak, ağaca asmak, mumyalamak, ölü bedeni yırtıcı kuşlara parçalatmak bunlar arasındadır.

Müslüman Türkler günümüzde ölülerini toprağa gömmektedirler. Ancak altıncı yüzyılda tarih sahnesine çıkan Göktürklerde bir dönem uygulanan cenaze töreni şimdikinden çok farklıdır. Ölülerin yakıldığı, küllerinin gömüldüğü ve ölülerin yakılmak için uygun zamanı beklediği[11]; bugünkü İslam inancıyla tamamen farklı olan inanç sistemi, Türklerin İslamiyet inancına geçişlerinin ne denli hayret verici olduğunu gözler önüne sermektedir.

Eski Türklerin itikadına göre ateş her şeyi temizler ve kötü ruhları kovar.[12] Bu sebeple Göktürkler ölü bedenleri yakarak onları temizleyip arındırır ve kötü ruhları defederler. Buna bağlı olarak kaynaklara baktığımızda; "Göktürklerde biri öldüğünde, ölü beden önce bir süre [yoğ] çadırında bekletilir. Ölenin çocukları ve akrabalarından kadın erkek herkes, ölüye koyun ve at kurban ederler. Daha sonra akrabalar, çadırın etrafında at üstünde yedi kez dönüp, çadırın kapısına gelerek bıçakla yüzlerini kesip (veya çizip) ağlarlar, bunu da yedi kez tekrar ederler. Uğurlu bir gün seçip ölüyü eskiden bindiği ata bindirip gündelik kullandığı eşyalarla beraber yakarlar, küllerini toplayıp uygun bir zamanda gömerler. [Cenaze defni için] baharda ve yaz aylarında ölenlerde, çiçeklerin sararması; güzün ve kışın

---

[9] ean Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s.11

[10] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 11

[11] Li, *Bei Shi*, s. 3288.

[12] Saadettin Gömeç, "Şamanizm Ve Eski Türk Dini", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1998, Sayı: 4, s. 41.

ölenlerde ise çiçeklerin yeşermesi beklenir; sonra da [toprak] kazılarak [külleri] gömülür."[13]

"[Küllerin] gömüleceği gün akrabalar kurban kesip ata binerler, yüzlerini keserler, ölüm günü yapılan törenin aynısını tekrar ederler. [Ölen kişi] eğer sağlığında bir düşman öldürmüşse [mezarının] başına balbal dikilir. Balballar bazen yüzler binlerle sayılır."[14]

Çin kaynaklarından *Kuzey Hanedanları Tarihi* ve *Zhou Hanedanı Kayıtları'*nda da anlatılan bu geleneklere ek olarak, Türkler yas dönemlerinde elbiselerini ters giyerler [15] ve ölen kişinin atının kuyruğunu keserler.[16]Atın kuyruğunun kesilmesi "tullama" geleneğinin devamındaki bir ritüel olarak düşünülebilir.[17] Ayrıca, "Kazaklarda ölen kişinin yedisinde verilen ziyafetten sonra ölünün hayatta iken bindiği en sevdiği atlardan bir iki tanesinin kuyruğu ve yelesi kesilir. Kuyruğu kesilen atın üzerine eyer takımı ters çevrilerek yerleştirilir."[18]

Göktürklerin cenaze ve yas gelenekleri hakkında bu kadar detaylı bilgi veren Çin kaynakları ne yazık ki diğer halklar için aynı derecede detay vermemektedir. Ancak yine de pek çok kavim için verdikleri kısa bilgiler en azından bölgede yaşayan halklar hakkında fikir edinmemize olanak sağlamaktadır.

Çin kaynakları vasıtasıyla kökenlerinin Hunlardan geldiğini öğrendiğimiz Töles boyları 鐵 勒 [19] *Kuzey Hanedanları Tarihi* ve *Sui Hanedanı*

---

[13] İlgili kısmın Çincesi: "死者，停屍於帳，子孫及親屬男女各殺羊、馬，陳於帳前祭之，遶帳走馬七匝，詣帳門以刀剺面 且哭，血淚俱流，如此者七度乃止。擇日，取亡者所乘馬及經服用之物，并屍俱焚之，收其 餘灰，待時而葬。春夏死者，候草木黃落；秋冬死者，候華茂， 然後坎而瘗之." BS: 3288

[14] İlgili kısmın Çincesi: "葬日，親 屬設祭及走馬、剺面如初死之儀。表為塋，立屋，中圖畫死者形儀，及其生時所戰陣狀，嘗 殺一人， 則立一石，有至千百者." BS:3288.

[15] Edward Tryjarski bunun sebebini, yasa uygun yeni bir elbise alamayacak kadar yoksul olmalarına bağlamaktadır. E. Tryjarski, *Türkler Ve Ölüm*, Çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 153

[16] Yıldız Kocasavaş, "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, Cilt 3, s. 107

[17] "Eski Türkler savaşa gidecekleri zaman atlarının kuyruğunu bağlarlardı, buna da 'tullama' derlerdi. Bu bağlamanın anlamı ise; Türklerin atlarını eşleri gibi görmeleri ve kendileri ölünce atlarının da eşleri gibi dul kalacağına inanmalarıdır. Saadettin Gömeç, *Köktürk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 247

[18] Mehmet Ali Hacıgökmen, "Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan, S.Ü. Türkiyat Ens. Yayınları*, Konya 2013, s. 405.

[19] Li, *Bei Shi*, s. 3303; Wei Zheng 魏征, *Sui Shu 随書 (Sui Hanedanı Kayıtları),* Zhonghua Shuju, Pekin 1988, s. 1879

*Kayıtları'*na göre ölülerini gömerler.[20] Göktürkler ve Tölesler aynı soydan gelmelerine rağmen bu gelenekleri, belirli bir döneme kadar, farklılık göstermiştir.

Dördüncü ve yedinci yüzyıllarda Gansu, Qinghai, ve Sichuan'ın kuzeybatısında yaşayan ve Proto Moğol bir kavim olan Tuyuhun 吐谷渾 halkı da tıpkı Töles boyları gibi ölülerini gömerler; gömme işlemi bitince yasları da bitmiş olur. [21]

Kaynaklarda adı geçen diğer bir halk Karaşarlılardır 焉耆. Karaşar, Ak Dağların güneyine, 70 li [22] mesafededir. Doğu'da Chang An'a 长安 (Bugünkü Xian 西安) 5800 li uzaklıktadır. Göktürkler gibi Karaşar halkı da ölülerini yakarak küllerini gömerler. Yasları yedi gün sürer. [23]

Orta Asya Türk kültür çevresinde yakma ve gömme dışında uygulanan bir diğer defin geleneği de ağaca bağlama veya ağaca asma olarak tercüme edebileceğimiz Shu Zang 树葬 dır. Daha önceleri Göktürklere bağlı olarak yaşayan Tatabı Halkı 庫莫奚 ölülerini kefene sarıp ağaca asarlar.[24] Ölü bedenin ağaçlara asılması geleneği, özellikle Tuvalılarda ve Yakutlarda günümüze kadar canlı kalabilmiştir. [25] Ölü bedeni bir ağacın üzerine yerleştirmek, onu bir hayat kaynağıyla buluşturmak anlamına gelmektedir.[26]

Güney Shi Wei[27] 南室韋 kabilesinde ise gelenek ölü bedenlerin üst üste bir yerde toplanmasıdır. Ancak kaynaklarda bir araya toplanan ölü bedenlere ne yapıldığı belirtilmemiştir. Yalnızca üç yıl yas tutup, yılda dört kez ölülerin ardından ağladıkları kaydedilmiştir.[28]

---

[20] Li, *Bei Shi*, s. 3304; Wei, *Sui Shu*, s. 1880

[21] İlgili kısmın Çincesi: "死者亦皆埋殯。其服制，葬訖則除之."Linghu Defen 令狐德棻,*Zhou Shu 周書(Zhou Hanedanı Kayıtları)*, Zhonghua Shuju, Pekin 1988, s. 913.

[22] Eski Çin'de kullanılan uzunluk ölçü birimidir. 1 Li 300 ya da 360 adıma denk gelmektedir. *古今汉语词典 (Antik Ve Modern Çince Sözlük)* Shangwu Yin Shu Guan , Pekin 2002, s.864 Han döneminde ise 1 Li 0.415 Km'dir. Ayşe Onat, *Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, TTK, Ankara 2012, s. 113.

[23] İlgili Kısmın Çincesi: "死亡者皆焚而後葬，其服制滿七日則除之." ZS:916

[24] Wei, *Sui Shu*, s. 1881.

[25] Tryjarsky, *Türkler Ve Ölüm*, s. 266

[26] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 224

[27] Shi Wei 室韋 halkı: "Eski Çin'in kuzeydoğusunda yaşayan bir halktır. Kitanların soyundan gelirler. Darı ve buğday yetiştirirler. Boynuzdan yayları ve okları vardır. Samur çok bulunur. Dilleri Kitanların diline benzer. Avcılık ve balıkçılık ile uğraşırlar." Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yayınları, Ankara 1996, s.58-59 Ayrıca bakınız; Cevdet Gökalp, *Çin Kaynaklarına Göre Shi Wei Kabileleri; Proto Moğollar Üzerine Bir Etüd Denemesi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.

[28] İlgili kısmın Çincesi: "…人死則置屍其上。居喪三年，年唯四哭." SS: 1882.

Zhou Hanedanı Kayıtları'nda Pamir Platosunun 200 küsur li kuzeyinde olan ve 632 yılında Batı Türklerinin himayesine giren Hotan 于闐 halkının âdetlerinin Kuça'ya 龜茲 benzediği yazılmıştır.[29] Kuça'nın âdetlerinin ise Karaşarlılar ile aynı olduğu kayıtlıdır.[30] Bu durumda Kuça ve Hotan halkının da Karaşarlılar gibi ölülerini yaktıkları anlaşılmaktadır.

Sarı Irmağın 黃河 güneyinde Xian Bei'lerin 鮮卑 eski topraklarında yaşayan Kitan 契丹 halkının cenaze gelenekleri iki farklı kaynakta farklı şekillerde kaydedilmiştir. *Eski Tang Kayıtları*'na göre gelenek, ölenin çocuk veya büyük olmasına göre değişiklik göstermektedir**.** Buna göre; Kitanlar ölülerini mezara koymazlar. Tatabı halkı gibi ölü bedeni at arabasına yükleyip, büyük bir dağa çıkararak orada bir ağaca asarlar ve yas tutmazlar. Çocuklar ve torunlardan biri ölünce anne ve babalar sabah akşam ağlarlar, fakat anne babadan biri ölünce çocuklar ve torunlar ağlamazlar.[31] *Sui Hanedanı Kayıtlarına* göre ise Kitanlar; "Güçsüz görüneceklerini düşündükleri için anne babaları ölünce ağlamazlar. Ölü bedeni bir ağaca veya dağa bırakırlar. Üç yıl sonra kemiklerini toplayıp yakarlar."[32]

Temel aldığımız kaynaklardan biri olan *Zhou Hanedanı Kayıtları*, bugünkü İranlıların ataları olan Perslerin 波斯 hükümdarlarından ve giyim kuşam geleneklerinden oldukça detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Ancak ölü gömme gelenekleriyle ilgili olarak yalnızca "ölüleri bir dağa bırakıp bir ay yas tuttukları yazılmıştır."[33] Bu cümle aklımıza bugün Tibet'te halen uygulanan bir ölü gömme geleneği olan Ya Zang'ı 崖葬 getirmiştir. Bu gelenekte ölüler bir tabutun içerisine konularak dağların dik yamaçlarına asılı bırakılırlar. *Zhou Hanedanı Kayıtları*'nda bahsedilen "dağa bırakmak"tan kasıt tam olarak bu olmayabilir, ancak mevcut veriler ışığında olması muhtemel görünen bir uygulamadır.

Zhou Hanedanı Kayıtları'nda Eftalitlerin[34] 嚈噠 ceza kurallarının ve geleneklerinin Göktürklerle aynı olduğu kaydedilmiştir.[35] Buna göre Eftalit halkının da Göktürkler gibi ölülerini yaktıkları varsayılmaktadır.

---

[29] İlgili kısmın Çincesi: "…自外風俗物產與龜茲畧同" ZS: 917.

[30] İlgili kısmın Çincesi: "…婚姻、喪葬、風俗、物產與焉支畧同" ZS, 917.

[31] İlgili kısmın Çincesi: "…其俗 死者不得作塚墓，以馬駕車送入大山，置之樹上，亦無服紀。子孫死，父母晨夕哭之；父母 死，子孫不哭。"Liu Xu 刘昫, *Jiu Tang Shu 舊唐書 (Eski Tang Kayıtları),* Zhonghua Shuju, Pekin 1988, s. 5350.

[32] İlgili kısmın Çincesi: " …父母死而悲哭者，以為不壯，但以其屍置 於山樹之上，經三年之後，乃收其骨而焚之。"SS: 1881

[33] İlgili kısmın Çincesi: "…死者多棄屍於山，一月治服" ZS: 970.

[34] Yue Zhi'ların bir koludurlar. Hotan'ın batısında, doğuda Chang An'a 10100 li mesafededir. BS: 3230

[35] İlgili kısmın Çincesi: "刑法、風俗，與突厥畧同."ZS：918

668 yılına kadar Çin'in kuzeydoğusunda ve Kore Yarımadasında varlığını sürdüren Koguryo 高句麗 (Gao Gou Li) yani Kore halkının *Üç Devlet Kayıtları*' nda belirtilen geleneklerine göre; "Kadınlar ve erkekler evlendikten bir süre sonra ölüm kıyafetlerini hazırlarlar. Cenaze törenleri gösterişlidir. Ölünün yanına altın, gümüş ve para koyarlar. [Ölünün üzerine] bir araya topladıkları taşları yığarlar. Etrafına çam ve selvi ağaçları dikerler."[36]

İkinci yüzyılda Hun topraklarında ortaya çıkan Xian Bei'ler 鮮卑 ise; "Ölülerini gizli gömerler, mezar yerleri (mezarlıkları) yoktur. [Ölü bedenleri] sembolik olarak kefenleyip, tabuta koyarlar. [Ölünün] yaşarken [bindiği] at, araba [ve] kullandığı eşyalar yakılarak ölüyle beraber uğurlanır." [37]

Doğu Hu'larından 東胡 Wu Huanların[38] 烏桓 cenaze geleneklerine göre: "Seçkin savaşçılar öldüğünde, ölü bedeni alıp kefenlerler. Önce ölen için ağlarlar. [Sonra] cenazeyi şarkı [ve] danslarla uğurlarlar. Köpek beslerler [ve] besledikleri köpekleri boğarak ölünün yanına koyarlar. Ölüyü; bindiği atı, kullandığı eşyaları [ve] yaşarken giydiği kıyafetleriyle birlikte yakarlar. Köpeği [ölünün yanına] koymalarının sebebi, onu koruması [ve] ruhunu Chi Dağına 赤山 ulaştırmasıdır."[39]

Kuzey Hanedanları Kayıtları' nda "Eski Kızıl Di'lerin soyundan olmalılar"[40] denilen Gao Che 高車 halkının cenaze törenlerinde "toprak kazılır ve ölü beden içine oturtularak kolları açılır. Eline gerilmiş bir yay, kolunun altına da mızrağı sıkıştırılır. Ancak mezarları kapatılmaz üzeri açık bırakılır."[41]

Son olarak Çin'in "On altı Devlet" döneminde ortaya çıkan ve Hunların başka bir kolu olan Ji Hu'ların 羯胡 cenaze merasimlerinde ise; "Erkekler öldüklerinde kıyafetleriyle gömülürler [bu adet] Çin'e benzer." [42]

---

[36] İlgili kısmın Çincesi: "…男女已嫁娶，便稍作 送終之衣. 厚葬，金銀財幣，盡於送死，積石為封，列種松柏。"Chen Shou 陳壽,*San Guo Zhi 三國志(Üç Devlet Kayıtları)*, Zhonghua Shuju, Pekin 1988, s. 844.

[37] İlgili kısmın Çincesi: "死則潛埋，無墳壟處所，至於葬送，皆虛設棺柩，立冢槨，生時車馬器用皆燒之以送亡者。"Shen Yue 沈约, *Song Shu 宋书(Song Hanedanı Kayıtları)*, Zhonghua Shuju, Pekin 1988, s. 2322.

[38] Wu Wan'lar 烏丸 olarak da bilinmektedirler. Doğu Hu'larının bir koludurlar. Doğu Hu'ları Mao Dun 冒頓 tarafından yok edilince, sağ kalanlar Wu Wan Dağına yerleşmişler ve bu ismi almışlardır. SGZ: 832

[39] İlgili kısmın Çincesi: "…貴兵死，斂屍有棺，始死則哭，葬則歌舞相送。肥養犬，以采繩嬰牽，并取亡者所乘馬、衣物、生時服飾，皆燒以送之. 特屬累犬，使護死者神靈歸乎赤山"SGZ: 832-833.

[40] Li, *Bei Shi*, s. 3270

[41] Gürhan Kırilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 65

[42] Linghu, *Zhou Shu*, s.538. Akt: Kırilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, s.21

Bu bölümde sözü edilen Orta Asya halklarının bazıları, yakın çevrelerinden etkilenerek benzer defin geleneklerini uygulamış; bazıları da kendileriyle hiçbir bağı olmayan, tamamen farklı kültürlere sahip halkların geleneklerini benimsemişlerdir. İnsanların bir araya gelmelerine vesile olan cenaze törenleri sayesinde; sürekli hareket halinde olan Orta Asya halklarının, konargöçerliğin etkisiyle farklı boylarla ve kültürlerle etkileşim içine girerek birbirlerine benzedikleri görülmektedir.

2. Evlenme Gelenekleri

Evlilik, toplum tarafından onanan kadınlar ve erkekler arasında meydana gelen bir ilişki türünü karakterize eder.[43] Yalnızca iki insanı ilgilendiren bir mesele gibi görünse de aslında özel anlamda iki aileyi; genel anlamda da toplumu ilgilendiren bir durumdur. Toplumun en küçük yapı taşı olan ailenin meydana gelme vesilesidir.

Çince belgelerden öğrendiğimize göre; Türk boylarından oluşan Töleslerdeki ilginç bir evlilik geleneğine göre; "erkek evlenince karısının evine iç güveysi olarak gider, ancak bir çocukları (kız ya da erkek) olduğu zaman kendi evine geri dönebilirdi."[44] Bu gelenek halen Türklerde ve Moğollarda sürmektedir.[45]

Türklerde dikkat çeken evlilik geleneklerinden biri de levirat denilen türdür. Levirat'ın anlamı TDK Büyük Sözlükte "kayınla evlenme" olarak geçmektedir. Ancak geleneğin uygulamadaki anlamı baba, amca ve ağabey ölünce öz ana ve kız kardeşler dışında, onların dul ve yetimleriyle evlenilmesidir.[46] Konargöçer toplumların pek çoğunda görülen bu uygulamanın temel amacı ölenin geride bıraktıklarını korumak, onlara sahip çıkmak, birliğin ve düzenin devam etmesini sağlamaktır. Böylece ölen kişinin bıraktığı miras da yabancı birinin idaresine geçmemiş olur. Esasen tamamen birlik ve barış içinde yaşamaya odaklanmış konargöçer bir toplumun bu uygulamasının temeli koruma ve sahiplenme içgüdüsünden başka bir şey değildir.

Çinliler tarafından eleştirilen bir gelenek olan levirat hakkında Shi Ji'de de 史記 Çinli bir elçi ile uzun yıllar Hun'larla beraber yaşamış Çinli eski bir

---

[43] Ali Erkul, "Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, Cilt 3. s. 91

[44] İlgili kısmın Çincesi: "其俗大抵與突厥同。唯丈夫婚畢，便就妻家，待產乳男女，然後歸舍". BS: 3304

[45] Makalenin yazım aşamasında görüş ve önerileriyle bana yol gösteren DTCF Tarih Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. Saadettin Gömeç'e teşekkür ederim.

[46] Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s. 156.

memur olan Zhong Hangyue 中行說 arasında geçen bir konuşma vardır. Buna göre; Çinli elçi: "…Hunlarda baba ve oğul aynı çadırda yatıp kalkarlar. Baba ölünce üvey anneleriyle evlenirler. Kardeşler ölünce hepsi onların eşleriyle evlenirler, der. Buna karşılık Zhong Hangyue: Baba ve kardeşler öldüğünde onların eşleriyle evlenmek soy ve soplarının kaybolmasını istemediklerindendir. Bu nedenle Hunlar her ne kadar karışık ilişkiler içinde görünüyorsa da soyları sopları mutlaka belli bir düzen içindedir…[47] diyerek Hunların bu geleneğini mantıklı temellere dayandırarak savunmuştur.

Levirat geleneğine örnek olarak; Göktürklerde 600 yılında tahta çıkan Çimin Kağan'a 啟民可汗 Çin'den eş olarak gönderilen Yi Cheng Hatun'un 義城公主 durumunu gösterebiliriz. Çimin öldükten sonra oğlu Şıbi Kağan'la 始畢可汗 evlenen Yi Cheng Hatun; o öldükten sonra da Şıbi'nin kardeşi Çu Luo Kağan'la 處羅可汗 evlenerek levirat geleneğini yerine getirmiştir.[48]

*Zhou Hanedanı Kayıtları'*nda Tuyuhunların evlenme geleneklerinin Göktürklerle aynı olduğu yazılmıştır. Onlarda da baba veya erkek kardeş ölünce dul kalan eşiyle evlenilir.[49] Ayrıca *Eski Tang Kayıtları'* nda ve *Wei Hanedanı Kayıtları*'nda zengin ailelerin kızlara bol miktarda "kalın" [50] denilen başlık parası ödedikleri; fakirlerinse paraları olmadığı için genellikle kızları kaçırdıkları yazılmıştır. [51] Bu durumda başlık parası vermenin Tuyuhunların evlenme gelenekleri arasında olduğunu söyleyebiliriz. Kız tarafına kalın verilmesi (Tuyuhunlar gibi) eski Türklerde de uygulanan bir gelenektir.[52] Hatta aileye giren geline, anne baba hakkı karşılığında belirli bir bedelin ödenmesi zorunludur.[53] Ancak bazı durumlarda kalın verilmeden kız alındığı da olmuştur, buna örnek olarak ceza sistemindeki "adam öldürenler; eşlerini, öldürdükleri kişinin ailesine verirler" kuralı gösterilir. Aynı şekilde ant içen[54] erkeklerin kız kardeşlerini birbirlerine kalınsız olarak verdikleri de olmuştur. [55]

[47]Gürhan Kırılen, *Çin'de Afyon Savaşları*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 24; Ayrıca bakınız, Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Çin Kaynaklarına Göre Han Hanedanlığı Tarihi,* TTK Yayınları, Ankara, 2004, s. 17-18

[48] İlgili kısmın Çincesi: "…處羅可汗嗣位，又以隋義成公主為妻." JTS: 5154.

[49] İlgili kısmın Çincesi: "…父兄亡後，妻後母及嫂等，與突厥俗 同." ZS: 913.

[50] Kalın: Gelin olacak kıza erkek tarafından verilen para veya armağan, ağırlık. TDK. Güncel Türkçe Sözlük www.tdk.gov.tr G.T. 10.10.2015
Kalınğ: Öncül mihir olarak kadına verilen çeyiz. Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk, I-IV,* Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 2006, 3. Bs.s. 255

[51] İlgili kısmın Çincesi: "至于婚，貧不能備財者，輒盜女去". Wei Shou 魏收, *Wei shu 魏書(Wei Hanedanı Kayıtları),* Zhonghua Shuju, Pekin 1988, s. 2240.

[52] Erkul, a.g.m. s. 98

[53] Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 27.

[54] Ant içme töreni: "Eski Türkler ant içecekleri zaman kendi kandaşlarının önünde, kollarını keserek bir kaba (ant ayağı'na) kanlarını akıtırlar. Aralarına kılıç, ok veya başka bir silah

Eftalitlere baktığımızda onların evlenme gelenekleri oldukça farklıdır. Eftalitlerde büyük ve küçük erkek kardeş aynı kadınla evlenirler. Erkek kardeşi olmayan adamların eşleri başlarına tek boynuzlu bir başlık takar. Bu onun tek eşli olduğunu gösterir. Erkek kardeşi olan adamların eşleri ise başlıklarına erkek kardeş sayısı kadar boynuz takarlar.[56] Aynı şekilde bu da kadının koca sayısını gösterir. [57]

Kitanlara kuzeyden 3000 li uzaklıkta bulunan Güney Shi Wei kabilesinde evlenme geleneği şöyledir: "Her iki ailenin karşılıklı onayı alındıktan sonra, damat olacak erkek kızı alarak kaçar. Daha sonra en iyilerinden koyun ve atları kızın ailesine hediye olarak gönderir. Eve dönmek için kadının hamile kalmasını beklerler." [58] Bu gelenek Töleslerde çocuk olmadan önce iç güveysi olarak yaşamak zorunda olan damadı akla getirmektedir. Güney Shi Wei kabilesinin geleneklerine göre kadınlar ikinci kez evlenemezler. Ayrıca kocası ölen kadınlarla birlikte oturulmaz.[59]

Wu Huan'ların geleneklerine göre; "evliliklerde[n] önce bir süre flört edilir. [Bir zaman sonra]erkek kadını terk ediyormuş gibi yapar, 100 gün veya altı ay geçtikten sonra [erkek] bir aracıyla [birlikte] kız tarafına at, inek ve koyunu düğün hediyesi olarak gönderir. Damat, gelinle beraber [gelinin evine] gelir. [Damat için] gelinin ailesinden daha saygın kimse yoktur. Sabahları kalkıp bütün aileyi selamlar. Fakat kendi anne ve babasına artık kıymet vermez. Gelinin ailesine iki yıl süreyle hizmet eder. [İki yılın sonunda] gelinin ailesi kızlarını bol hediyelerle [birlikte] gönderirler. Kalacakları evi [ve] eşyalarını kızın ailesi verir." [60] "Kadınlar evlenecek çağa geldiklerinde saçlarını uzatırlar [ve] topuz yaparlar. Takı takarlar. Yeşil [ve] altın renginde giyinirler. Çin'deki gibi sallanan takıları olan [bir] başlık takarlar. Baba veya ağabey ölünce; üvey anne ve yenge eş olarak alınır.

---

koyarak bu kaptaki kana kımız, süt ya da şarap karıştırarak beraberce içerlerdi. Silah, at ya da kız kardeşlerini değişirler, "antlı adaş" olurlardı." Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s.150

[55] Erkul, a.g.m. s. 98

[56] İlgili kısmın Çincesi: "又兄弟共娶一妻。夫無兄弟者， 其妻戴一角帽；若有兄弟者，依其多少之數，更加帽角焉." ZS: 918.

[57] *Zhou Hanedanı Kayıtları*'nda kaydedilen ifade aslına sadık biçimde Türkçeye tercüme edilmiştir. Kaynakta çoklu kardeşlik durumunda nasıl bir yöntem izledikleri belirtilmemiştir. Bu yüzden böyle durumlarda ne yaptıkları bilinmemektedir.

[58] İlgili kısmın Çincesi: "…婚嫁之法，二家相許，壻輒盜婦將 去，然後送牛馬為娉，更將歸家。待有娠，乃相隨還舍。婦人不再嫁，以為死人之妻難以共 居."SS: 1882

[59] Wei, *Sui Shu, s*. 1882

[60] İlgili kısmın Çincesi: "…其嫁娶皆先私通，略將女去，或半歲百日，然後遣媒人送馬牛羊以為聘娶之禮。壻隨妻歸，見妻家無尊卑，旦起皆拜，而不自拜其父母。為妻家僕役二年，妻家乃厚遣送 女，居處財物，一出妻家。"SGZ: 832.

Yengeyi eş olarak alacak kimse yoksa üst nesilden [bir] amcaya ikinci eş olarak verilir. [Kadın] öldüğü zaman ilk kocasının yanına gömülür."[61]

Eberhard'ın *Liang Hanedanı Kayıtları*'ndan 梁書 aktardığına göre Perslerin evlilik törenlerinde; "güvey beraberinde birkaç kişiyle gelini almaya gider, altın dibalı bir ceket ile aslan dibalı bir şalvar ve bir gök başlığı giyer. Gelinler de aynı şekilde giyinirler."[62] Buna ek olarak *Sui Hanedanı Kayıtları*' nda da "Perslerde bir erkeğin aynı anda iki veya daha fazla kız kardeş ile evlenebildiği veya ölen eşin kız kardeşiyle evlenebileceği" kaydedilmiştir.[63]

Kore Halkının evlilik akitleri sözle yapılır. "Kız tarafı evlerinin arkasına [bir] kulübe yapar, adına [da] damat evi denilir. Damat akşam olunca kızın kapısına gelerek dizleri üzerine çöküp, geceyi kızın yanında geçirmek için yalvarır. Bunu üç kez tekrar eder. Kızın ailesi [onları] kulübeye kalmaya gönderir. Damat da gelinin ailesine düğün hediyeleri verir. Çocukları olup büyüyünce kız, ailesinin evine geri döner."[64]

Sonuç

Görüldüğü gibi Çin kaynakları Türkler ve diğer halklar hakkında hemen her konuda bilgi sağlamaktadır. Çinli tarihçilerin halkların sosyal yaşantıları hakkında bu kadar ayrıntı veriyor olması, ortaya çıktıkları dönemde tarih yazıcılığı alışkanlığı olmayan kültürler ile ilgili bilgi sahibi olmamıza olanak sağlamaktadır.

Her ne kadar daha ileri çalışmalara ve tasnife ihtiyaç duyulsa da yararlandığımız kaynakların çizdiği çerçevede Türk kültür dairesi içerisine dahil edebileceğimiz farklı kavim ve boyların ortak gelenek görenekleri paylaştığı cenaze ve evlilikle ilgili olarak çok çeşitli uygulamaları hayata geçirdikleri anlaşılmaktadır.

Karşılaştırma yapılabilmesi için kavimler ve uyguladıkları evlenme ve cenaze gelenekleri iki ayrı tabloda belirtilmiştir. Buna göre evlenme geleneklerindeki en belirgin benzerlik, konargöçer toplumların hemen hepsinde levirat benzeri evliliklerin yapılmış olmasıdır. (Tablo 1) Bugün Anadolu'nun bazı yerlerinde de farklı biçimlerde halen uygulanmakta olan

[61] İlgili kısmın Çincesi: "…婦人 至嫁時乃養髮，分為髻，著句決，飾以金碧，猶中國有冠步搖也。父兄死，妻後母執嫂；若無執嫂者，則己子以親 之次妻伯叔焉，死則歸其故夫。"SGZ: 832

[62] Wolfram Eberhard, "Çin kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. Mecdut Mansuroğlu, *Türkiyat Mecmuası*, Ankara 1942, cilt 7, s. 143

[63] İlgili kısmın Çincesi: "…妻其姊妹."SS: 1856.

[64] İlgili kısmın Çincesi: "…其俗作婚姻，言語已定，女家作小屋於大屋後，名壻屋，壻暮至女家戶外，自名跪拜，乞得就女宿，如是者再三，女父母 乃聽使就小屋中宿，傍頓錢帛，至生子已長大，乃將婦歸家。"SGZ: 844

bu gelenek su ve otlak peşinde giden bu kavimlerin her şeye rağmen tek bir aile olma, bütünden ayrılmama çabasını göstermektedir.

Tablo 1: Evlenme Gelenekleri

Kayınla Evlenme (Levirat)	**Tek Eşlilik (Monogamy)**	**Çok Kadınla Evlenme (Poligny)**	**Çok Erkekle Evlenme (Polyandry)**	**Baldızla Evlenme (Sorarat)**	**İç Güveysi (Matrilokal)**
Göktürkler BS: 3288	Güney Shi Wei SS: 1882	Persler SS: 1856	Eftalitler ZS: 918	Persler SS: 1856	Tölesler BS: 3304
Tuyuhun ZS: 913	Eftalitler ZS: 918				Kore SGZ: 844
Wu Huanlar SGZ: 832					Wu Huanlar SGZ: 832

Kaynaklardan edindiğimiz bilgiler çerçevesinde Perslerin evlilik türü hem baldız evliliği olan Sorarat'a hem de çok kadınla evlilik olan Polygny'ye dâhil olmaktadır. Eftalitlerde ise evlilik türü, kadın açısından bakıldığında çok erkekle evlenme türüne (Polyandry), erkek açısından bakıldığında ise tek eşlilik (Monogamy) türüne dâhil olmaktadır. Wu Huanların evlenme geleneği, yaptıkları ilk evlilikte iç güvey evliliğine dâhil olurken daha sonraki evlilikleri yine levirat sınıfına girmektedir.

Belirli bir zamana kadar ölü bedenleri gömmek yerine yakmayı tercih eden Göktürkler, Karaşarlılar ve Hotan gibi halkların İran'da ortaya çıkan ve ateşi kutsal sayan bir inanış olan Zerdüştlükten ve yine ateşin kutsal kabul edildiği Budizm kültür çevrelerinden etkilendikleri görülmektedir. (Tablo 2)

Tablo 2: Cenaze Gelenekleri

Yakma 火葬	**Gömme** 埋葬	**Ağaca Asma** 树葬	**Dağa Bırakma** 崖葬
Göktürkler BS: 3288	Tuyuhun ZS: 913	Tatabı SS: 1881	Persler ZS: 970
Karaşar ZS: 916	Tölesler BS: 3304/ SS: 1880	Kitan SS: 1881	
Kuça ZS: 917	Xianbei SOS: 2322		
Hotan ZS: 917	Gaoche BS: 3270		
Eftalitler ZS: 918	Kore SGZ: 844		
Jihular ZS: 538			
Wu Huanlar SGZ: 832			

Kaynaklarda bazı kavimlerin gelenekleri hakkında açık ifadeler kullanılmamıştır. Bunun yerine geleneklerinin benzediği diğer kavimler kaydedilmiştir. Biz de bu benzerliği cenaze ve evlilik gelenekleri bağlamında değerlendirerek onları belirli gruplara dâhil ettik. Buna göre faklı coğrafyalarda yaşayan halklar arasında örneğin Qinghai Platosunda yer alan Tuyuhunlarla, Çin'in kuzeyinde yaşayan Töles boyları arasında kültür özdeşliği olduğu, benzer şekilde aynı kökenden gelen halkların da farklı cenaze geleneklerini benimsedikleri görülmüştür.

KAYNAKÇA

CHEN Shou, 陳 壽 , *San Guo Zhi 三 國 志 (Üç Devlet Kayıtları)*, Zhonghua Shuju, Pekin 1988.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, İmge Kitabevi, Ankara 2005.

EBERHARD, Wolfram, "Çin kaynaklarına Göre Orta Ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. Mecdut Mansuroğlu, *Türkiyat Mecmuası*, Ankara 1942, Cilt 7, s.125-191

EBERHARD, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yayınları, Ankara 1996

ERKUL, Ali, "Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara 2002, Cilt 3, s. 90-106

GÖMEÇ, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

GÖMEÇ, Saadettin, "Şamanizm Ve Eski Türk Dini" *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Denizli, 1998, Sayı 4 s. 38-50.

HACIGÖKMEN, Mehmet Ali "Türklerde Yas Âdeti Temelleri Ve Sonuçları", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, *S.Ü. Türkiyat Ens. Yayınları*, Konya 2013, s. 393-423.

HASSAN, Ümit, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı, Ankara 2009.

KÂŞGARLI Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, *I-IV*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yay. 3. Bs Ankara 2006.

KIRİLEN, Gürhan, *Çin'de Afyon Savaşları*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

KIRİLEN, Gürhan, *Göktürklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

KOCASAVAŞ, Yıldız, "Eski Türklerde Yas Ve Ölü Gömme Âdetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, Cilt 3, s. 107-121

Lİ, Yanshou 李延寿, *Bei Shi 北史(Kuzey Hanedanları Tarihi)*, Zhonghua Shuju, Pekin 1988.

LİNGHU, Defen 令狐德棻, *Zhou Shu 周書, (Zhou Hanedanı Kayıtları)*, Zhonghua Shuju, Pekin 1988.

LİU, Xu 刘昫, *Jiu Tang Shu,舊唐書 (Eski Tang Kayıtları),* Zhonghua Shuju, Pekin 1988.

ONAT, Ayşe, *Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2012.

ONAT, Ayşe, Orsoy Sema, Ercilasun Konuralp, *Çin Kaynaklarına Göre Han Hanedanlığı Tarihi,* TTK Yayınları, Ankara 2004.

ROUX, Jean Paul, *Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı, İstanbul 1999.

SHEN, Yue 沈约 *,Song Shu 宋書(Song Hanedanı Kayıtları),* Zhonghua Shuju, Pekin 1988.

TRYJARSKI, Edward, *Türkler Ve Ölüm*, Çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012.

WEİ, Shou 魏收 *Wei Shu 魏書(Wei Hanedanı Kayıtları),* Zhonghua Shuju, Pekin 1988.

WEİ, Zheng 魏征, *Sui Shu 随書(Sui Hanedanı Kayıtları),* Zhonghua Shuju, Pekin 1988.

Kısaltmalar

BS: Kuzey Hanedanları Tarihi

SS: Sui Tarihi

ZS: Zhou Tarihi

JTS: Eski Tang Tarihi

SOS: Song Tarihi

SGZ: Üç Devlet Kayıtları

agm: Adı geçen makale